

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра історії України

(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

магістра

(освітній ступінь)

на тему: **«Регіональна специфіка у розвитку історичної географії
України XIX – початку XX ст.»**

**«The regional specific in the development of the Ukrainian historical geography of the
XIX-th – the beginning of the XX-th centuries»**

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Нікічук Вікторія Сергіївна

Керівник д.і.н., проф. Бачинська О. А. _____

Рецензент к.і.н., доц. Поспелов А. С. _____

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ __ від _____ 2018 р.

Захищено на засіданні ЕК № 3

протокол № __ від _____ 2018 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Бачинська О. А.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2018

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. Історіографія та джерельна база.....	9
1.1. Вивчення теми в історичній літературі.....	9
1.2. Джерельна база роботи.....	20
1.3. Дослідницька методологія та термінологія.....	25
Розділ 2. Формування історичної географії України в західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX ст.....	28
2.1. Наукове товариство імені Т. Шевченка як науковий осередок історико-географічних досліджень.....	28
2.2. Історична географія на сторінках періодичних видань НТШ.....	32
2.3. Картографування як елемент історико-географічних досліджень.....	36
2.4. Історична географія в програмах політичних партій кінця XIX – початку XX ст.....	41
Розділ 3. Розвиток історичної географії України в Наддніпрянській та Слобідській Україні.....	46
3.1. Київський університет Св. Володимира в академічних курсах історичної географії.....	46
3.2. Вивчення історичної географії України в наукових установах та періодичних виданнях Києва	50
3.3. Становлення та розвиток історичної географії в навчально-наукових установах Харкова	57
Розділ 4. Особливості досліджень історичної географії в Південній Україні.....	62
4.1. Наукові товариства Одеси як осередки історико-географічних досліджень	62
4.2. Історична географія як академічна дисципліна в Новоросійському університеті.....	68

4.3. Історико-географічні дослідження серед Катеринославських вчених: Я. Новицький та Д. Яворницький.....	73
Висновки.....	78
Список джерел і літератури	81
Додаток А. 1. М.Грушевський «Карта України».....	95
Додаток А. 2. С. Рудницький «Етнографічна оглядова карта України» (1914 р.).....	96
Додаток А. 3. Д. Багалій «Карта Слобідської України в XVIII ст.»	97
Додаток А. 4. Д. Багалій «Мапа Слобідських полків»	98
Додаток Б. 1. М. Кордуба «Географічний атлас» (1914 р.)	99
Додаток В. 1. Лист М. Грушевського до О. Маркевича	100
Додаток Д. 1. Уривок з лекції проф. Новоросійського університету О. Маркевича	101

Перелік умовних позначень/скорочень

ЖУРНАЛИ ТА ЗБІРНИКИ

ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей

ЗУНТ – Записки Українського наукового товариства

ЛНВ – Літературно-науковий вісник

ТОВАРИСТВА

НТШ – Наукове товариство імені Т. Шевченка

ОТІС – Одеське товариство історії та старожитностей

ПЗВ РГТ або Відділ – Південно-Західний відділ Російського географічного товариства

УНТ – Українське наукове товариство

ВСТУП

XIX – початок XX ст. характеризується національним відродженням в українських землях, початком боротьби за створення власної української держави, усвідомленням необхідності визначення українських етнічних територій, можливих меж майбутньої держави, її соборності. Все це потребувало не лише історичних обґрунтувань, але й конкретно географічних окреслень кордонів, картографування тощо. Це сприяло розвитку історичної географії України та становленню її як самостійної історичної дисципліни. Існувало декілька основних наукових осередки розвитку історичної географії України – Львів, Київ, Харків, Одеса, тощо. Слід зазначити, що процес формування історичної географії України визначався у цих центрах по-різному, адже Україна була в складі різних держав і мала різне ставлення до власної історії.

Кожен науковий центр характеризувався як дослідницькою складовою, що зосереджувалася на базі наукових установ, так і становленням історичної академічної географії.

Поява та розвиток історико-географічних досліджень України київськими істориками вже стала предметом окремих досліджень, в той самий час як формування цього напрямку з огляду на регіональні особливості є малодослідженим. До того ж діяльність кожного наукового центру з точки зору розвитку історії України в XIX – початку XX ст. активно досліджувались вченими, але історико-географічний напрямок ще не має узагальнюючих робіт. Все вищезазначене визначає **актуальність** роботи.

Мета: дослідити регіональну специфіку у розвитку історичної географії України XIX – початку XX ст.

Для розв’язання мети були поставлені наступні **завдання**:

- охарактеризувати вивчення становлення історичної географії України як академічної дисципліни, так і наукового напрямку в спеціальній літературі;

- дослідити джерельну базу роботи та методологію;
- визначити головні центри розвитку історичної географії України;
- проаналізувати роль М.Грушевського в виокремленні історичної географії України як окремого напрямку історичних досліджень;
- дослідити наукові видання, на сторінках яких поданий історико-географічний напрямок досліджень;
- охарактеризувати історичну географію в програмах перших політичних партій Західної України;
- дослідити викладання історичної географії як академічної дисципліни;
- проаналізувати роль наукових товариств у організації історико-географічних досліджень;
- порівняти розвиток історико-географічних досліджень в різних регіонах України та виявити їхню специфіку.

Об'єкт: історична географія України.

Предмет: процес формування та розвиток історичної географії України в різних українських регіональних центрах.

Хронологічні рамки охоплюють період XIX – початку XX ст. Нижня межа визначається появою перших досліджень історико-географічного напрямку та відкриття університетів у Харкові (1805) та Києві (1834), верхня межа може бути визначена 1914 р. – початком Першої світової війни, внаслідок якої припиняються активні історичні дослідження.

Територіальні межі роботи визначені науково-навчальними установами Львову, Києва, Харкова, Одеси, де відбувався розвиток історичної географії України.

У дипломній роботі було використано низку **методів дослідження**. Особливого значення в дослідженні теми набуває проблемно-хронологічний метод, завдяки якому послідовно розглянуто основні етапи формування та становлення історичної географії України як окремої дисципліни. Не менш

важливим у роботі є біографічний метод, оскільки на основі біографій істориків прослідковується їхній внесок в історичну географію.

Окремо слід виділити картографічний метод досліджень, адже на основі карт можна унаочнити ідеї та точки зору вчених. Досліджені карти репрезентують етнічні землі українського народу, а тому застосовуючи історико-порівняльний метод, можна порівняти бачення кожного з дослідників щодо даної проблеми.

Стан сучасної розробки теми. Дослідження з історії виникнення і оформлення історичної географії України як окремої науки припадає на ХІХ – початок ХХ ст., коли починають формуватися багато спеціальних галузей історичної науки. Історичну географію вчені відносять до спеціальних історичних дисциплін і зазначають, що вона займає проміжне становище між історією і географією. Незважаючи на те, що історична географія посідає важливе місце в науковому історичному пізнанні, ще не сформувалося єдиного підходу до визначення її предмета. Здебільшого йдеться про те, що вона вивчає вплив географічного середовища на розвиток людського суспільства або зміни в історичному просторі на конкретній території.

Історію виникнення історичної географії досліджували українські та російські вчені. Дослідження велись в загальному контексті розвитку історичної науки разом з тим досліджували і окремі напрямки (більш детально історіографію теми подано у розділі І). В той самий час, як зазначалось в актуальності теми, ще не має комплексних (узагальнюючих) робіт з історії формування та розвитку саме історичної географії України.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше запропоновано узагальнююче дослідження з розгляду теми регіональної специфіки у розвитку історичної географії України. Виявлено особливості становлення та розвитку історико-географічної проблематики у наукових центрах Львову, Одеси, Києва, Катеринослава, Харкова, тощо.

Апробація. Головні результати дослідження заслухані на 14 конференціях: Міжнародна наукова конференції «Україна-Європа-

Схід: Проблеми та перспективи сучасної гуманітаристики (Львів, 2016 р.), Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: актуальні проблеми сучасного наукового і освітнього дискурсу» (Київ, 2014 р. та 2015 р.), Всеукраїнська наукова конференція «Читання імені академіка М. Є. Слабченка» (Одеса, 2017 р.), 69-та, 71-ша, 73-тя Щорічна студентська наукова конференція ОНУ імені І. І. Мечникова (Одеса, 2013 р, 2015 р., 2017 р.), Хаджибеївські читання (Одеса, 2016 р., 2017 р., 2018 р.), тощо.

Публікації. Основні положення роботи висвітлено в 16-ти наукових публікаціях та матеріалах конференцій, з них дві статті у фахових та науково-метричних виданнях [70-85].

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку вивчених джерел та літератури та додатків. Перший розділ присвячено аналізу джерельної бази та історіографії з даної тематики та визначенню дослідницької методології. В другому розділі характеризується процес формування історичної географії України у Львові, визначається роль вчених-істориків у виокремленні історико-географічного напрямку, досліджується НТШ як наукового осередку. Третій розділ присвячено розвитку історичної географії України у Наддніпрянській та Слобідській Україні. У розділі увагу зосереджено на становленні історичної географії як академічної дисципліни у Київському та Харківському університетах, також визначено роль Південно-Західного відділу Російського географічного товариства як центру історико-географічних досліджень. У четвертому розділі розглянуто історико-географічні дослідження на Півдні України, зокрема, Одеське товариство історії та старожитностей та Товариство сільського господарства Півдня Росії. Особливу увагу приділено викладанню курсу історичної географії в Новоросійському університеті та історико-географічним працям окремих дослідників Катеринослава.

Список джерел та літератури дипломної роботи складає 120 одиниць, із них джерел – 45, літератури – 75. В роботі подано сім додатків.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши літературу та джерела ми дійшли наступних висновків.

В XIX – на початку XX ст. історико-географічні дослідження проводилися істориками в різних регіонах України. Внаслідок сформувалося декілька історико-географічних центрів – Львів, Київ, Харків, Одеса, Катеринослав. Регіональна специфіка визначалася як в хронологічному, так і в тематичному аспекті.

Львівський центр історико-географічних досліджень сформувався наприкінці XIX ст., а саме з переїздом М. Грушевського до Львова, якому вдалося на базі НТШ утворити свою наукову школу – С. Рудницький, М. Кордуба, С. Томашівський. Наукові дослідження львівського центру репрезентовані дослідженнями як краєзнавчого характеру, так і загальноукраїнського. Основними напрямками краєзнавчих студій були дослідження з історичної географії Галичини та Західної Волині. Дослідження загального характеру визначались вивченням кордонів майбутньої української держави. Це позначилось на створенні відповідних карт етнічних та майбутніх державних кордонів, а також у програмах перших політичних партій Західної України. Найбільш активним дослідником був один із учнів М. Грушевського – С. Рудницький. Характерною рисою львівського центру було відсутність академічної історичної географії України у Львівському університеті, де переважали історична географія Польщі та Австро-Угорщини в цілому.

Дещо раніше починають зароджуватися історико-географічні дослідження у Києві. Наукові кола гуртуються навколо Київського університету та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що були репрезентовані працями М. Максимовича, В. Антоновича та О. Лазаревського. Так, ще в першій третині XIX ст. історична географія набуває рис університетської дисципліни завдяки В. Антоновичу. Характерними особливостями досліджень київських науковців були

регіональні дослідження історико-географічного напрямку, зокрема Києва та сусідніх земель, Лівобережної України.

Схожим на київський центр за розвитком історико-географічних досліджень був харківський центр. Ця схожість пояснюється приналежністю цих земель до Російської імперії. Ще на початку XIX ст. на базі Харківського університету географія нерозривно викладалася з історією. Серед визначних дослідників історико-географічного напрямку слід виділити Д. Багалія та І. Срезневського. Вони зосереджували увагу на дослідженнях регіонального характеру – Слобідській Україні. Вчені у своїх роботах вивчали регіон в історичній ретроспективі, прослідковуючи всі територіальні, адміністративні та демографічні зміни протягом кінця XVII – XIX ст. Дослідники торкалися проблем виникнення міста Харків та його соціальної топографії. Д. Багалій звертався до картографічного матеріалу, де відображав свої дослідження з історії Слобідської України.

Історична географія займала вагоме місце дослідженнях одеських вчених протягом XIX – початку XX ст. Характерно, що дослідники гуртувалися навколо наукових установ – Одеського товариства історії та старожитностей та Товариства сільського господарства Південної Росії. Активними членами цих товариств були А. Скальковський, Ф. Бруун, А. Лебединцев, О. Маркевич, А. Гроссул-Толстой. З виникненням Новоросійського університету, Ф. Бруун, О. Маркевич, О. Петрунь на основі своїх напрацювань розпочинають викладати курс історичної географії. Хоча, сам курс стосувався Російської імперії, але вчені виділяли окремі лекції з історичної географії України. Дослідження були присвячені різним напрямкам історичної географії, але переважно регіонального та краєзнавчого характеру. Особливістю є те, що одеські історики розпочали дискусію щодо заснування міста Одеси, яка актуальна і до сьогодні.

Значними особливостями у розвитку історичної географії України вирізняється Катеринославський центр, оскільки представлений поодинокими дослідженнями істориків. Я. Новицький та Д. Яворницький

свої напрацювання репрезентували на сторінках інших наукових видань різних наукових центрів, наприклад «Киевской старины». Їх дослідження торкалися переважно краєзнавчого характеру – історії Запорозжя.

Зазначені вище історико-географічні дослідження публікувались на сторінках періодичних наукових видань: «Записок Наукового товариства імені Т. Шевченка», «Літературно-наукового Вісника», «Записок Одесского общества истории и доевностей», «Записок Українського наукового товариства», «Киевской старины», тощо.

Таким чином, у ХІХ – початку ХХ ст. сформувався досить потужний науковий потенціал, здатний розв'язувати проблеми загальних галузей історико-географічних знань та закладені основи для розвитку історичної географії України як спеціальної історичної дисципліни. В різних регіональних центрах України існували особливості в історико-географічних дослідженнях, але загальною рисою були історико-географічні роботи краєзнавчого локального напрямку.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф.45 [Новоросійський університет]. – Оп.4. – Спр. 1474 [Маркевич Олексій Іванович] – Арк. 3
2. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 150 [Архив проф. А. И. Маркевича]. – Оп.1. – Спр.3 [Переписка с М. Грушевским]. – 25 арк.
3. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 150 [Архив проф. А. И. Маркевича]. – Оп.1. – Спр.15 [Лекции по русской истории]. – 154 арк.
4. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 150 [Архив проф. А. И. Маркевича]. – Оп.1. – Спр.22 [Лекции по русской истории]. – 31 арк.

Опубліковані:

5. Багалій Д. І. Історія Слободської України : з 71 малюнками і 2 картами / Д. І. Багалій. – Харків: Союз, 1918. – 308 с.
6. Багалій Д. І. Краткий очерк Харьковского университете за первые 100 лет [Електронний ресурс] / Д. І. Багалій, Н. Ф. Сумцов, В. П. Безескул . – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. – 329 с. – Режим доступу: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/148> (19.02.2018).
7. Бачинский Ю. Україна irredenta / Ю. Бачинський. – Берлін : Видавництво української молоді, 1924. – 3-тє видання. – 238 с.
8. Бруун Ф. К. Заметках, относящихся к древней топографии Новороссийского края и Бессарабии / Ф. К. Бруун. – Одесса, 1856. – 36 с.
9. Геринович В. Понятє, ціль і метода географії / В. Геринович // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т.XVIII-XIX. Наукова хроніка. – Львів, 1919. – С. 1-19.
10. Гроссул-Толстой А. Обзорение рек, почв и местоположении Новороссийского края и Бессарабии, в сельско-хозяйственном отношении А. Гроссул-Толстой // Сборник статей о с/х юга России извлеченных из

- Записок Императорского общества с/х южной России с 1830 по 1868 гг. – Одесса, 1868. – С. 39-48.
11. Грушевський М. Галичина і Україна [Електронний ресурс] / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. 36. – Кн. 12. – С. 493. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/hrushevskyj.htm> (23.11.2017)
 12. Грушевський М.С. Український рух на схід: розселення за московською границею до 1648р / М. Грушевський // Україна. – 1914. – №1. – С.20-53
 13. Добровольський Л. Забуті межі давньої Київщини [Електронний ресурс] / Л. Добровольський // ЗУНТ. – 1908. – С. 3-27. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0007119> (21.03.2018).
 14. Задунайская Сечь // Киевская старина – 1883. – №1. – С.27-66.
 15. Кордуба М. [рец.:] Миколаєвич Я Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького / М. Кордуба // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. IX. – С.52-55.
 16. Кордуба М. [рец.:] Филевич И. П. Угорская Русь и связанные с нею вопросы и задачи русской исторической науки / М. Кордуба // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. XII. – С. 7-8.
 17. Кревецький І. Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850 / І. Кревецький // Записки НТШ. – 1910. – Т.ХСІІІ, кн. 1. – С. 54–69.
 18. Крип'якевич І. З історії Гуцульщини / І. Крип'якевич // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Т. LXXX. – С. 238-244; Т. LXXXI. – С. 247-253.
 19. Лазаревский О. Исторический очерк Батурина [Електронний ресурс] / О. Лазаревський. – Режим доступу: <http://www.rare.univ.kiev.ua/ukr/showbook/showbook.php3> (29.01.2018).
 20. Лазаревский О. Краткие историко-статистические сведения о населенных местностях Конотопского уезда [Електронний ресурс] / О. Лазаревський. – Режим доступу: <http://www.rare.univ.kiev.ua/ukr/showbook/showbook.php3> (30.01.2018)

21. Лазаревский О. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления [Электронный ресурс] / О. Лазаревський. – Режим доступа: <https://www.runivers.ru/lib/book9877/> (30.01.2018).
22. Лебединцев А. Г. Ханская Украина / А. Г. Лебединцев // Записки ОТИС. – Одесса: «Славянская» типография, 1913. – Т. 31. – С.1-22
23. Максимович М. Опис Києва / М. Максимович // Вибрані твори. – К.: Либідь, 2004. – С. 62-76.
24. Маркевич А. И. Документы относящиеся к истории г. Одессы / А. И. Маркевич // Записки ИООИД. – Одесса: «Экономическая» типография и литография, 1893. – Т.16. – С. 55-116.
25. Материалы для истории Б. Запорожья // Киевская старина. – 1882. – №8. – С.322-339.
26. Новицкий Я. История города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 гг. / Я. Новицкий. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1905. – 176 с.
27. Новицкий Я. Описание городов и границ бывшей Азовской губернии (1775 – 1783 гг.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history.org.ua/LiberUA/novits4/8.pdf> (16.03.2018).
28. Онлайн-журнал НТШ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ntsh.org/> (23.11.2017).
29. Описание Бессарабской области // Записки ИООИД. – Одесса: в городской типографии, созданной Х. Алексомати, 1867. – Т.6. – С. 175-322.
30. Рудницький С. Завдання Українського географічного інституту і його видавництв / С. Рудницький // Зап. Укр. НДІ географії та картографії. – Х., 1926. – Вип. 1. – С.231-232.
31. Рудницький С. Козацько-польська війна в 1625 р. Історична розвідка / С. Рудницький // Записки НТШ. – Львів, 1897. – Т. 17. – С. 1-42.

32. Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання / С. Рудницький // Історія української географії. – 2003. – Вип. 8. – С. 79-83.
33. Скальковский А. Румынские доблести / А. Скальковский // Записки ИООИД. – Одесса: «Экономическая» типография и литография, 1897. – Т.20. – С. 28-49
34. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський ; наук. ред., комент.: Г. К. Швидько ; пер. з рос.: О. В. Завгородня. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
35. Срезневський І. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ея заселения до преобразования в Харьковскую губернию [Електронний ресурс] / І. Срезневський. – // Харьковские губернские ведомости. – Харьков, 1839. – №31. – С.1-2. – Режим доступа: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/12479> (15.03.2018).
36. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования : [в 7 т.] / собрал П. П. Чубинский. – СПб, 1877. – Т. 7, вып. 2 : [Малоруссы Юго-Западного края]. – С. 650.
37. Франко І. Я. Поза межами можливого [Електронний ресурс] / І. Я. Франко. – Режим доступа: <http://ukrclassic.com.ua/katalog/f/franko-ivan/2126-ivan-franko-pozamezhami-mozhlivogo> (17.02.2018)
38. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков: историко-топографический очерк / Д. И. Эварницкий СПб: Типография И. Н. Сороходова, 1890. – 384 с.
39. Эварницкий Д. И. Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края / Д. И. Эварницкий. – СПб: Типография И. Н. Сороходова, 1889. – 195 с.

40. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків у 3 томах / Д. І. Яворницький. – Львів: Світ, 1990. – Т.1. – 319 с.

Карти:

41. Багалій Д. Мапа Слобідських полків // Історія Слобідської України. – Харків: Союз, 1918. – С. 313.
42. Багалій Д. Карта Слобідської України XVIII ст. // Історія Слобідської України. – Харків: Союз, 1918. – С. 314.
43. Кордуба М. Географічний атлас [Електронний ресурс] / М. Кордуба // Спеціалізовані та архівні фонди НБУВ– Режим доступу:
http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/sk/show/show_001/e_new.html (6.02.2018)
44. Рудницький С. Етнографічна оглядова карта України (1914) / Цюцюра Л.Ю. Оглядова карта українських земель С.Рудницького: особливості розроблення і видання (1914-1921 рр.). / Людмила Цюцюра // Вісник геодезії та картографії. – 2010. – №5(68). – С. 46
45. Українські етнічні землі за Михайлом Грушевським [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/78125233> (15.04.2018)

ЛІТЕРАТУРА

46. Антонович О. Із плеяди видатних у національній науці: Мирон Кордуба (До 65-річчя від смерті вченого) // Онлайн-журнал Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка. – 16 грудня 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ntsh.org/content/iz-pleyadi-vidatnih-u-nacionalniy-nauci-miron-korduba-do-65-richchya-vid-smerti-vchenogo> (3.04.2018)
47. Аполлон Скальковський [Електронний ресурс] Режим доступу:
<http://www.library.kherson.ua/dovidnyk/pdf/p-ja/skalkovsjkyj.pdf> (17.03.2018)
48. Бачинська О.А. Історична географія [Електронний ресурс] / Олена Бачинська // Енциклопедія сучасної України. – 2011. – Режим доступу:
http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12780 (18.04.2018)

49. Боровий С. Я. Аполлон Скальковський и его работы по истории Южной Украины / С. Я Боровий // Записки Одесского археологического общества, 1960. – Т. 1. – С. 36-49.
50. Введенський А.О. Допоміжні історичні дисципліни. Короткий курс / А.О. Введенський, В.А. Дядиченко., В.І.Стрельський. – К. : Радянська школа, 1963. – 209 с.
51. Верба І.В. Грушевський Михайло Сергійович // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2:Г-Д. – С.232-235.
52. Вербиленко Г. Передумови становлення історико-географічних досліджень в Україні / Г. Вербиленко // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. –2015. – Вип. 9. – С. 175–182
53. Власюк О. Проблема українських етнічних територій у висвітленні С.Рудницького [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2004/N5/Art18.htm> (17.03.2018)
54. Гамалея В. Н. Общество сельского хозяйства Южной России: организация и деятельность // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія і філософія науки і техніки. – 2009. – Вип.17. – С.76-82
55. Герасименко С.Ю. Основні напрямки діяльності Львівської історичної школи М. Грушевського. [Електронний ресурс] / С.Ю.Герасименко. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/pedagogy-psychology-and-sociology-411/general-and-pre-school-pedagogy-411/11095-411-1063> (12.04.2018)
56. Голубко В.Є. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник / В. Є. Голубко, С. П. Качараба, А. В. Середяк. – Львів:Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2005. – 130с.
57. Гомоляко А. О. Етапи педагогічної діяльності. В. Ю. Данилевича: від провінційного вчителя до університетського професора / А.О. Гомоляко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 62. – С. 247-259.

58. Гончарук Т. Г. Історія Хаджибея (Одеси) в працях дослідників XIX-XX ст.: хрестоматія / Т. Г. Гончарук. – Одеса: Екологія, 2015. – 224 с.
59. Демуз І. О. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства: провінційний осередок чи потужне наукове об'єднання? (Історіографія проблеми) [Електронний ресурс]. – С.210-223. – Режим доступу:
<http://ephshair.phdpu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/8989898989/1005/Стаття%208.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (16.03.2018).
60. Дмитрієнко М.Ф. Відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів [Електронний ресурс] / М.Ф. Дмитрієнко. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?index_str=v_it (17.04.2018)
61. Заруба В. Одеські матеріали Михайла Грушевського / В. Заруба // Дзвін. – № 5. – 1994. – С. 113-117.
62. Електронний атлас – важливий етап сучасної картографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://asyan.org/potr/Міністерство+освіти+і+науки+України+Мала+академія+наук+України+Нововоронцовське+районне+наукове+товариство+секція+“+Географічне+краєзнавство”+Сучасний+підхід+до+картографування+території+України.+Краєзнавчий+атлас+Нововоронцовщини/part-3.html> (17.11.2017).
63. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 360 с.
64. Історія розвитку географії населення в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrtur.narod.ru/geonas/naselukr/istorroz/istorrozgeonas.htm> (17.11.2017)
65. Каліщук О. Історія Волині в історичній спадщині Івана Крип'якевича. [Електронний ресурс] / О. Каліщук. – Режим доступу:
http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1069:-----&catid=18 (17.11.2017)

66. Кіян О. Історико-географічний фактор у дослідженні історії Володимира Антоновича / О. Кіян // Наукові записки. Серія: історичні науки. – Вип.16. – С. 208-2016
67. Круль В.П. Історична географія Західної України : навч. Посібник / В.П.Круль. – Чернівці : ЧНУ, 2008. – Вид. 2-ге. – 188 с.
68. Кузіна Н.В. Роль «Літературно-наукового вісника» в національному відродженні України: автореф. дис. ... к.і.н. : 07.00.06 / Н. В. Кузіна ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка – К., 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/28998.html> (21.01.2018).
69. Макарчук С. Громадсько-політичний центр західноукраїнського краю [Електронний ресурс] / С. Макарчук. – Режим доступу: <http://map.lviv.ua/statti/makarchuk2.html> (22.01.2018)
70. Nikichuk V. S. M.Hrushevsky's role in the formation of historical geography as an individual trend of historical science / Nikichuk V. S. // Матеріали звітніх студентських наукових конференцій ОНУ імені І.І.Мечникова 2014-2015 рр. Секція: англійської мови (на історичному факультеті). – Одеса, 2015. – С. 22-24.
71. Nikichuk V. S. The process of forming historical and geographical trends historical school name after M.Hrushevsky / Nikichuk V. S. // Матеріали звітніх студентських наукових конференцій ОНУ імені І.І.Мечникова 2014-2015 рр. Секція: англійської мови (на історичному факультеті). – Одеса, 2015. – С. 20-22.
72. Нікічук В. С. М. Кордуба та І. Кревецький як автори рубрики історичної географії в «Записках наукового Товариства ім.Т.Шевченка» / В. С. Нікічук // Матеріали 71-ї звітної студентської наукової конференції ОНУ імені І.І.Мечникова. – Одеса, 2015. – С. 32-34
73. Нікічук В. С. Дослідження із землезнання та краєзнавства України як витоки історичної географії (кінець XIX – початок XX ст.) / В. С. Нікічук // Українське порто-франко. Наукові студентські праці з вітчизняної історії. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2016. – Випуск 3. – С. 84-90.

74. Нікічук В. С. Історико-географічний напрямок на сторінках періодичних видань НТШ в кінці XIX – початку XX ст. / В. С. Нікічук // Українське порто-франко. Наукові студентські праці з вітчизняної історії. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2015. – Випуск 1. – С. 30-34.
75. Нікічук В. С. Історична географія в програмних документах перших політичних західноукраїнських партій / В. С. Нікічук // Хаджибеївські читання. Матеріали наукової конференції з історії України для студентів і аспірантів. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2016. – С. 66-70.
76. Нікічук В. С. Історична географія та картографія України в дослідженнях одеських вчених XIX - початку XX ст. / В. С. Нікічук // Гілея: науковий вісник. – К., 2018. – С. 113-123.
77. Нікічук В. С. Історична географія України в творчому доробку Аполлона Скальковського / В. С. Нікічук // Хаджибеївські читання. Матеріали другої наукової конференції з історії України для студентів і аспірантів. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2017. – С. 120-126.
78. Нікічук В. С. Історичні карти як елемент формування історичної географії України / В. С. Нікічук // Українське порто-франко. Наукові студентські праці з вітчизняної історії. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2015. – Випуск 2. – С. 38-41.
79. Нікічук В. С. М. Кордуба – визначний історико-географ України (до 140-річчя з дня народження) / В. С. Нікічук // Матеріали 72-ї звітної студентської наукової конференції ОНУ імені І.І. Мечникова. Секція Історичних наук. 20-27 квітня 2016 року. – Одеса: ОНУ, 2016. – С. 56-62.
80. Нікічук В. С. Осередок вивчення історичної географії України в складі НТШ на початку XX ст. / В. С. Нікічук // Драгоманівські історичні студії. Збірник наукових праць молодих істориків. – Київ, 2014. – №2(6). – С. 351-357.
81. Нікічук В. С. Розвиток історичної географії України в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей / В. С. Нікічук // Хаджибеївські читання. Матеріали третьої наукової конференції з історії

- України для студентів і аспірантів. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2018. – С. 120-126.
82. Нікічук В. С. Розвиток історичної географії як академічної дисципліни в Новоросійському університеті / В. С. Нікічук // Інтелігенція і влада. – Одеса, 2018. – С. 78-91.
83. Нікічук В. С. Становлення С.Рудницького як історико-географа / В. С. Нікічук // Матеріали 69-ї звітної студентської наукової конференції ОНУ імені І.І.Мечникова. – Одеса, 2013. – С.146-148.
84. Нікічук В. С. Формування історико-географічного напрямку в Львівській історичній школі М.Грушевського / В. С. Нікічук // Полілог. Збірник наукових статей молодих науковців з історії, філософії та культурології. – Одеса, 2014. – №1. – С. 87-92
85. Нікічук В. С. Формування історичної географії України: визначення можливих державних кордонів в наукових виданнях початку ХХ ст. / В. С. Нікічук // Драгоманівські історичні студії. Збірник наукових праць молодих істориків. – Київ, 2015. – Випуск 3(7). – С. 321-326.
86. Новікова Л. В. «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності / Л. В. Новікова. – Одеса: Одеський національний університет, 2012. – 463 с.
87. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865-2015) / кол. авт. ; гол. ред. І. М. Коваль ; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса: ОНУ, 2015. – 964 с.
88. Олененко А. Формування кордонів Азовської губернії (1775-1776 рр.) за матеріалами опублікованих джерел [Електронний ресурс] / А. Олененко. – Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/4871/1/Olenenko_2.pdf (15.03.2018).
89. Онопрієнко В., Джерела з історії Українського наукового товариства у Києві / В. Онопрієнко, Т. Щербань. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. Агентство», 2008. – 352 с.

90. Очерки истории исторической науки в СССР. В 5 т. / под ред. М.В. Нечкиной (гл. ред.), М.А. Алпатова, И.Б. Берхиной [и др.]. – М. : Издательство АН СССР, 1955-1985. – 605 с.
91. Пасічник М. С. Історія України: навчальний посібник [Електронний ресурс] / М. С. Пасічник. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/istoriya/gromadsko-politichne_zhittya_zahidnoukrayinskih_zemlyah (22.03.2018)
92. Петрук Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині ХІХ століття: автореф. дис. ... к.і.н.: : 07.00.06 / Н. П. Петрук ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка – К., 2002. <http://avtoreferat.net/content/view/4605/15/> (3.04.2018)
93. Радянська енциклопедія історії України / Акад. наук УРСР ; ред. рада М.П. Бажан (голова) [та ін.] ; редкол.: А.Д. Скаба (голова) [та ін.]. – Київ : Київська книжкова фабрика, 1970. – Т. 2 : Державин – Лестригони. – 608 с.
94. Рис І. Степан Рудницький – основоположник української географічної термінології / Ірина Рис // Обрії. – №1(32). – 2011. – С.114-119
95. Ровенчак І. Географічна комісія НТШ (до 80-річчя створення) / І. Ровенчак // Вісник НТШ. – Львів: НТШ, 2010. – № 44. – С.11-13.
96. Ровенчак І. Геокультурний напрямок у наукових дослідженнях Григорія Величка / І. Ровенчак // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – Випуск 1 (11). – С.13-15.
97. Розмериця Ю. Державницька візія історичної школи М. Грушевського у Львові [електронний ресурс] / Ю. Розмериця. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=775> (26.04.2018)
98. Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність / О. О. Синявська. – Одеса: Астропринт, 2003. – 116 с.

99. Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І. Заболотна // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 767-769.
100. Стефанюк Г.В. Історична географія: опорні конспекти і самостійна робота: нав.посіб. – Івано-Франківськ, 2012. – с. 135
101. Сумцов Н. Ф. Измаил Срезневский: харьковский период [Электронный ресурс] / Н. Ф. Сумцов. – Петроград : Тип. Император. АН, 1914. – 93 с. – Режим доступа: <http://elib.nplu.org/object.html?id=2416> (26.04.2018).
102. Тоцька Ж. Внесок «Комісії для опису губерній Київського учбового округу» у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині / Ж. Тоцька // Сіверянський літопис. – 2013. – №3 (111). – С.91-99.
103. Трубчанінов С. В. Видатний історико-географ з Поділля Федір Петрунь / С. В. Трубчанінов // Освіта, наука і культура на Поділлі. – 2013. – Т. 20. – С. 242-250.
104. Трубчанінов С. В. Історична географія України : Курс лекцій / С. В. Трубчанінов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005 . – 191 с.
105. Трубчанінов С. В. Історико-географічне вивчення Наддніпрянської України науковцями Університету Св. Володимира / С. В. Трубчанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Т. 24. – С.52-61.
106. Трубчанінов С. В. Історико–географічні дослідження та викладання історичної географії у вищій школі Наддніпрянської України у ХІХ ст. / С. В. Трубчанінов // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 88. – С. 18-22
107. Трубчанінов С. В. Історична географія в університетах Наддніпрянської України (ХІХ- початок ХХ ст.) / С. В. Трубчанінов // Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Вип.5. – С.78-91.
108. Трубчанінов С. В. Перший історико-географ Південної Росії / С. В. Трубчанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного

- університету імені Івана Огієнка. – Історичні науки. – 2013. – Т. 23. – С. 344-352
109. Федорів І. Мирон Кордуба як вчений: життя і діяльність [Електронний ресурс] / І. Федорів // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Випуск 2 (14). – С.11-22. – Режим доступу: <http://ukrtur.narod.ru/istoukrgeo/allpubl/postati/myrkorduba.htm> (18.03.2018)
 110. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Апполон Скальковський / В. М. Хмарський // Записки історичного факультету. – Одеса, 1998. – Вип. 6. – 321 с.
 111. Цибенко І. Територіально-історичні дослідження М.Грушевського / Ігор Цибенко // Вісник книжкової палати. – 2010. – № 12. – С.5-7.
 112. Цюцюра Л.Ю. Оглядова карта українських земель С.Рудницького: особливості розроблення і видання (1914-1921 рр.). / Л. Цюцюра // Вісник геодезії та картографії. – 2010. – №5(68). – С.42-44.
 113. Чорна Л. В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні: автореф. дис. к. і. н: 07.00.01. / Л. В. Чорна: ОНУ імені І. І. Мечникова – Одеса, 2005. – 19 с.
 114. Шаблій О. Життєвий і науковий шлях Степана Рудницького [Електронний ресурс] / О. Шаблій. – Режим доступу: http://www.vuzlib.org/articles/2142-Життєвий_і_науковий_шлях_Степана_Рудницького/1.html (14.11.2017).
 115. Шаповалова І. В. Науково-історичні товариства Півдня України: Одеське товариство історії та старожитностей / І. В. Шаповалова // Гілея: науковий вісник. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 50-58.
 116. Шологон Л. Хроніка діяльності Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка на сторінках «Записок НТШ» / Л. Шологон // Схід. – 2006. – №1. – С.54-60.

117. Щодра О. Історична географія: еволюція поглядів на предмет і завдання студій / Ольга Щодра. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2013. – Випуск 48. – С. 292-293.
118. Ясь О. В. Маркевич Олексій Іванович [Електронний ресурс] / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Markevich_O_I (19.02.2018)
119. Ясь О.В. Яворницький Дмитро Іванович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2013. – 688 с.: – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Yavornytskyj_D (16.04.2018).
120. Яцунский В. К. Историческая география (История ее возникновения и развития в XIV-XVIII веках) / В.К.Яцунский. – М.: АН СССР, 1955. – 333 с.